

Wiesław CHARCZUK
Siedlce

Spółdzielczość na terenie powiatu siedleckiego w latach 1907–1944*

Czas, jaki upłynął od 1989 r., obfituje w dużą ilość opracowań dotyczących spółdzielczości na terenie powiatu siedleckiego. Możliwości badawcze oraz dostępność do źródeł archiwalnych, zdeponowanych w Archiwum Państwowym w Lublinie, pozwoliły na bardziej wnikliwe przeprowadzenie badań i pełniejsze opracowanie tego zagadnienia. Dzieje spółdzielczości na terenie powiatu siedleckiego są zbadane nierównomiernie, chociaż z roku na rok przybywa kolejnych naukowych opracowań dotyczących danego tematu, dzięki czemu luki historyczne są sukcesywnie wypełniane. Mimo że pojawiły się dwa teksty naukowe autorstwa Dariusza Grzegorzczuka¹, podejmujące problematykę spółdzielczości w okresie międzywojennym na terenie powiatu siedleckiego, to nadal ten obszar badawczy wymaga pogłębionych badań naukowych. Dariusz Grzegorzczuk zamknął swoje badania na okresie międzywojennym, przyjmując za cezurę końcową 1939 r. Autor niniejszego opracowania naukowego przyjął natomiast za cezurę końcową 1944 r., a więc okres kończący działalność spółdzielczości w okresie międzywojennym, uzupełniony o czas okupacji niemieckiej, w którym spółdzielcy zapisali piękną kartę patriotyzmu. Rok 1944 stanowi ponadto cezurę nowego ustroju politycznego Polski i wejście spółdzielczości w narzucony system ideologiczny – komunizm. Inspiracją Autora do podjęcia badań nad tym in-

* Artykuł powstał w ramach projektu POKL i NSRO Ośrodka Wspierania Ekonomii Społecznej w Siedlcach. Skrócona wersja referatu została wygłoszona 24 listopada 2014 r. w Zakładzie Aktywności Zawodowej w Siedlcach.

¹ D. Grzegorzczuk, *Spółdzielczość w Siedlcach międzywojennych (Zarys problematyki)*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji w odbudowie polskiej spółdzielczości*, pod red. Z. Chyry-Rolicz, Siedlce 2004, s. 77–89; idem, *Spółdzielczość*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego w XIX–XX wieku*, pod red. D. Grzegorzczuka, J. Piłatowicza, A. Zawadzkiego, Siedlce 2010, s. 93–99.

interesującym zagadnieniem, odnoszącym się do funkcjonowania spółdzielczości cywilnej, był brak syntetycznego ujęcia działalności spółdzielczości w powiecie siedleckim w latach 1907–1944. Autor świadomie pominął działalność spółdzielczą Wojska Polskiego w Siedlcach, gdyż to zagadnienie wymaga dogłębnych badań naukowych i będzie stanowić odrębne opracowanie wycinka działalności spółdzielczości na terenie garnizonu Siedlce w okresie międzywojennym.

Podstawę źródłową niniejszego artykułu stanowią materiały przechowywane w Archiwum Państwowym w Lublinie oraz Archiwum Państwowym w Siedlcach. Wykorzystano ponadto istniejące opracowania odnoszące się do zagadnienia funkcjonowania spółdzielczości na terenie powiatu siedleckiego (1907–1944), międzywojenną prasę oraz kroniki spisane przez działaczy ruchu ludowego.

Na wstępie konieczne wydaje się przybliżenie omawianego powiatu siedleckiego i jego przynależności do struktur administracyjnych w latach 1867–1944. W przeszłości teren ten wchodził w skład różnych jednostek administracyjnych. Na przestrzeni dziejów granice powiatu siedleckiego ulegały wielokrotnym przesunięciom. Reforma administracyjna Królestwa Polskiego przeprowadzona przez rząd carski w 1867 r. doprowadziła do utworzenia guberni siedleckiej i wytyczenia nowej granicy powiatu siedleckiego, który pozostawał w tej strukturze administracyjnej do 1912 r. Pod względem społeczno-ekonomicznym powiat miał charakter rolniczy z nielicznymi zakładami, które przetwarzały głównie płody rolne, produkty leśne, hodowlane i minerały, były to browary, gorzelnie, olejarnie, fabryki octu, napoi gazowanych, narzędzi rolniczych, świec. W granicach powiatu istniało tylko jedno miasto – Siedlce – oraz dwa dawne: Mordy i Mokobody, które utraciły prawa miejskie w 1870 r. i zostały przekształcone w osady. Siedlce jako stolica powiatu pełniła funkcje administracyjne, tu mieściła się siedziba władz gubernialnych² i handlowo-usługowych o zasięgu regionalnym. Najliczniejszą warstwą społeczną wśród mieszkańców powiatu byli chłopci. Spory odsetek mieszkańców stanowili robotnicy rolni pracujący w majątkach ziemskich. Pod względem religijnym wśród ludności powiatu siedleckiego największą grupą byli katolicy. Duży odsetek mieszkańców, którzy zamieszkiwali teren powiatu siedleckiego, stanowili wyznawcy judaizmu. Natomiast ewangelicy i prawosławni stanowili nieliczny procent mieszkańców powiatu. Ukazem carskim z 6 lipca 1912 r. gubernia siedlecka została zlikwidowana, a powiat siedlecki został włączony do guberni lubelskiej, w której przebywał do 1915 r., tj., do zajęcia terenów przez armię niemiecką i austro-węgierską³. Podczas okupacji niemieckiej, w latach 1915–1918, powiat siedlecki został podporządkowany bezpośrednio generał-gubernatorowi w Warszawie. Po

² A. Zawadzki, *Przemysł regionu siedleckiego w XIX–XX wieku*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego...*, s. 33.

³ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna, dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 107; T. Szczechura, *Ruch ludowy w Siedleckiem*, Warszawa 1984, s. 10.

odzyskaniu niepodległości w 1918 r. teren powiatu siedleckiego znalazł się administracyjnie w województwie lubelskim. W latach 1939–1944 powiat siedlecki wchodził administracyjnie do dystryktu warszawskiego Generalnego Gubernatorstwa⁴. Po zajęciu tego terenu przez Armię Czerwoną latem 1944 r. jego obszar administracyjnie włączono do województwa lubelskiego.

Do połowy XIX w. życie społeczne w miastach, osadach i wsiach w Królestwie Polskim koncentrowało się wokół parafii chrześcijańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale także dobroczynne, oświatowe i kulturalne. Po upadku powstania styczniowego carska administracja państwowa prowadziła politykę ograniczania wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim. Polityka ograniczania została wzmocniona w okresie panowania carów Aleksandra III i Mikołaja II. To za panowania tych władców władze państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cara, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych⁵. Pewna liberalizacja życia społeczno-politycznego nastąpiła po przegranej wojnie z Japonią, wtedy, w wyniku rewolucji, car Mikołaj II wydał 30 października 1905 r. manifest, który ułatwiał zakładanie organizacji społecznych, w tym spółdzielni.

Spółdzielczość spożywców

Na terenie powiatu siedleckiego początki ruchu spółdzielczego sięgają początku XX w., kiedy jego obszar był pod zaborem rosyjskim. Nowy rozdział dla rozwoju spółdzielczości nastąpił w 1905 r. Coraz cięższa sytuacja wsi spowodowała, że chłopci zaczęli szukać obrony przed spekulantami, wyzyskiem i lichwą. Ruch spółdzielczy zrodził się w odruchu obrony konsumentów przed handlem żydowskim (lichwą) i drożyzną, np. w Siedlcach $\frac{3}{4}$ usług i handlu znajdowało się w rękach Żydów⁶. Ponadto ruch spółdzielczy w czasie zaborów był formą organizowania się polskiego życia gospodarczo-społecznego, zwłaszcza handlu, przetwórstwa, samopomocy kredytowej. Spółdzielczość spożywców była adresowana przede wszystkim do ludzi niezamożnych, biednych chłopów, której celem było ułatwienie jej członkom zaopatrywania się w podstawowe produkty. Na terenie powiatu siedleckiego pierwsza spółdzielnia spożywców powstała w 1905 r. w Siedlcach, w okresie późniejszym stała się ona załącznikiem powstania Okręgowej Spółdzielni Spożywców. W 1915 r. została włączona do

⁴ W. Charczuk, L. Zugaj, *Dzieje gminy i samorządu w Zbuczynie*, Siedlce – Lublin 2014, s. 83.

⁵ W. Jaworski, *Legalne organizacje społeczne w powiecie siedleckim do 1914 roku*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” 2014, z. 19, s. 159.

⁶ D. Grzegorzczuk, *Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i spółdzielczość w Siedlcach międzywojennych (1918–1939)*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego...*, s. 81.

Związku Rewizyjnego Spółdzielni⁷. Polacy, wykorzystując politykę liberalną rządu carskiego, zaczęli tworzyć liczne stowarzyszenia spożywców. Chcąc pozyskać nowych członków, zarząd Stowarzyszenia Spożywców Urzędników Instytucji Państwowych miasta Siedlce doprowadził 12 stycznia 1909 r. do zmiany nazwy – na I Siedleckie Stowarzyszenie Spożywców – i statutu, który pozwalał na wstąpienie każdego mieszkańca do organizacji⁸. Tutaj trzeba wyraźnie podkreślić, że spółdzielczość w Siedlcach przed wybuchem I wojny światowej była zdominowana przez Rosjan. Stąd też mieszczenie polscy utworzyli konkurencyjną spółdzielnię, pod nazwą Siedleckie Stowarzyszenie Spożywców (II)⁹, które zostało zarejestrowane 24 listopada 1906 r. Swoim zasięgiem objęło ono powiat¹⁰. Z inicjatywy księcia Bogdana Światopełka-Mirskiego zatwierdzono 28 lutego 1913 r. III Siedleckie Stowarzyszenie Spożywców, które swoim zasięgiem objęło teren powiatu siedleckiego¹¹. Polacy stali się również inicjatorami założenia w Siedlcach Stowarzyszenia Spożywców Majstrów Szewskich, które podjęło legalną działalność 8 listopada 1913 r.¹², i założenia 13 grudnia 1913 r. Stowarzyszenia Spożywców „Związek”. Ponadto mieszczenie polscy doprowadzili 6 marca 1907 r. do wpisania do rejestru statutu Stowarzyszenia Spożywców w Mordach¹³ oraz Stowarzyszenia Spożywców w Mokobodach 25 stycznia 1913 r.¹⁴ Prezesem pierwszej organizacji został Stanisław Wielgórski.

W okresie liberalizacji polityki wobec Polaków po 1905 r. nastąpiło częściowe uświadomienie chłopów, którzy zaczęli tworzyć podstawy spółdzielczości również na terenie wiejskim. Chłopi stali się założycielami Stowarzyszeń Spożywców we wsiach powiatu siedleckiego, m.in. w Zbuczynie – rząd carski zatwierdził statut stowarzyszenia 29 listopada 1906 r.¹⁵, w Skórcu – 8 października 1909 r.¹⁶, w Cieleńcu – 17 grudnia 1910 r.¹⁷, w Opolu – 27 lutego 1912 r.¹⁸, w Hołubli i Rzeszotkowie – 25 lutego 1913 r.¹⁹ Trzeba wyraźnie podkreślić, że w Zbuczynie powstanie i działalność spółdzielni aktywnie wspierał proboszcz

⁷ D. Grzegorzczuk, *Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i spółdzielczość...*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego...*, s. 93.

⁸ APL, sygn. 1913:290, 1913:291, Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny-Referat I inspektorsko-nadzorczy.

⁹ cyfra rzymska II oznacza polską spółdzielnię, którą utworzyli mieszkańcy Siedlec, konkurencyjną wobec rosyjskiej spółdzielni spożywców.

¹⁰ APL, sygn. 1913:290, RGL-Adm I; W. Jaworski, *Legalne organizacje społeczne...*, s. 164.

¹¹ APL, sygn. 1913:292, RGL-Adm I.

¹² APL, sygn. 1913:152, RGL-Adm I.

¹³ APL, sygn. 1913:263, RGL-Adm I.

¹⁴ APL, sygn. 1913:268, RGL-Adm I.

¹⁵ APL, sygn. 1913:262, RGL-Adm I.

¹⁶ APL, sygn. 1913:264, RGL-Adm I.

¹⁷ APL, sygn. 1913:265, RGL-Adm I.

¹⁸ APL, sygn. 1913:271, RGL-Adm I.

¹⁹ APL, sygn. 1913:270, RGL-Adm I; APL, sygn. 1913:269, RGL-Adm I.

ks. Nikodem Józef Nałęcz Małachowski²⁰ oraz ziemianie: Zygmunt Marchocki, Stanisław Wroczyński i Eustachy Wójcikowski²¹. Prezesami w zarządzie stowarzyszenia byli Ignacy Okliński (lata 1907–1909) i Szymon Nowakowski (1910–1912). Nie tylko chłopci i ziemianie zakładali stowarzyszenia spożywców, np. za sprawą drobnej szlachty w Suchożębach doszło do założenia 3 czerwca 1914 r. Stowarzyszenia Spożywców²². Spółdzielnie poza siedzibą obejmowały działalnością okoliczne wsie.

Poruszając problem spółdzielczości, trzeba wspomnieć o sytuacji gospodarczej, jaka panowała na terenie powiatu siedleckiego na początku XX w., która uległa drastycznemu pogorszeniu w 1915 r. W wyniku ofensywy armii niemieckiej Rosjanie, wycofując się na wschód, dokonali zniszczenia w przemyśle, rolnictwie oraz przeprowadzili ewakuację ludności w głąb Rosji. Następnie prowadzona polityka rabunkowa okupanta niemieckiego doprowadziła do stagnacji gospodarczej i wpłynęła na losy spółdzielczości²³.

Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej we wsiach powiatu siedleckiego rozwijał się ruch spółdzielczy, np. w Mokobodach w 1913 r. powstała Spółdzielnia Spożywców „Przyszłość”, której członkowie własnym kosztem, już w wolnej Polsce, w 1933 r. wybudowali piekarnię²⁴. Wzorując się na spółdzielni w Mokobodach, członkowie Polskiego Stronnictwa Ludowego w Wiśniewie założyli Spółdzielnię Spożywców „Przyszłość”. Celem działań członków spółdzielni w Mokobodach i Wiśniewie było zaopatrzenie mieszkańców wsi i okolic w podstawowe produkty spożywcze pierwszej potrzeby, takie jak: chleb, cukier, nafta, świece, mydło, naczynia i szkolne lampy. Zaspakajano również mieszkańców wsi w podstawowe narzędzia rolnicze: kosy, sierpy, młotki, piły, lampy naftowe, grabie, itp. Założycielami Spółdzielni Spożywców w Wiśniewie byli następujący działacze: Antoni Szewczyk – prezes z Wiśniewa, Franciszek Jurzyk, Aleksander Jurzyk, Jan Załęski, Józef Duk, Edward Jurzyk, Andrzej Świętochowski z kolonii Wiśniew, Tomasz Rola, Stanisław Orzechowski, Wiktor Karpiński, Franciszek Staręga z Białek, Wiktor Pawlik z Mościbród, Aleksander Grzebisz i Antoni Kędzierski z Gostchorzy, Antoni Niedziółka z Kaczorów²⁵. Aby rozwinąć działalność, spółdzielnia wynajmowała pomieszczenia na sklep i magazyn na posesji Piotra Gajowniczka, następnie w domu Anny Jabłońskiej. W sklepie na stanowisku sprzedawczyń byli zatrudnieni: Edward Jurzyk, Anna

²⁰ W. Charczuk, *Z dziejów Zbuczyna w XV–XXI wieku*, „Rocznik Międzyrzecki” 2012, t. 42, s. 85.

²¹ G. Welik, *Zestawienie spisów właścicieli majątków ziemskich guberni siedleckiej*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” 2012, z. 18, s. 237–239.

²² APL, sygn. 1914:116, RGL-Adm I.

²³ Szerzej o sytuacji gospodarczej na terenie powiatu siedleckiego pisze R. Turkowski, *Sytuacja gospodarcza regionu siedleckiego w latach 1914–1920*, [w:] *Spółeczeństwo siedleckie w walce o wyzwolenie narodowe i społeczne*, red. J.R. Szaflik, Warszawa 1991, s. 192; A. Kuć-Staniszevska, *Wspomnienie z okupacji niemieckiej 1915–1918*, Warszawa 1939, s. 36.

²⁴ „Ziemia Siedlecka” 1938, nr 12.

²⁵ D. Mączka, *Powiat siedlecki w latach 1918–1939*, Siedlce 2008, s. 171.

Wasilewska z Wiśniewa, następnie Stanisława Komorowska ze Stoku Wiśniewskiego oraz Janina Skup z Grabianowa²⁶. Podobnie jak w Mokobodach, w Wiśniewie w 1937 r. przez spółdzielców została uruchomiona piekarnia.

Prawdopodobnie w 1917 r. tego typu spółdzielnia spóżywców powstała również w Krzesku, w okresie trwania I wojny światowej, kiedy obszar powiatu siedleckiego znajdował się pod okupacją niemiecką. Siedziba spółdzielni mieściła się w prywatnym domu, który stał przy drodze, na skrzyżowaniu traktu do wsi Wesółka. Zarząd spółdzielni tworzyli: Turski z Maciejowic, Bolesław Filimon, Wacław Żuk z Krzeska – jako księgowy²⁷. W sklepie pracował Jan Krypa z Krzeska. Spółdzielnia istniała bardzo krótko i upadła zaraz po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Kolejny etap spółdzielczości na terenie Krzeska przypada już w Polsce niepodległej, kiedy w 1927 r. Spółdzielnia z Międzyrzecza Podlaskiego, której prezesem był Gąsowski, założyła filię w Krzesku Majątku. Z Międzyrzecza Podlaskiego do fili spółdzielni w Krzesku było przywożone wozami konnymi mleko. Spółdzielnią zajmował się członek rady spółdzielni Bronisław Jasiński. Siedziba spółdzielni mieściła się w domu Jana Smoleńskiego²⁸. Prezesem był Czesław Zbucki, księgowym został Aleksander Pasiak, a skarbnikiem ks. Edward Jabłoński²⁹. Istnienie spółdzielni było krótkie, po paru latach nastąpił jej upadek.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę nastąpił znaczny rozwój spółdzielczości, sprzyjała temu, jak na owe czasy, przyjęta i uchwalona ustawa spółdzielcza z 29 października 1920 r.³⁰ Pole działania spółdzielców z powiatu siedleckiego było bardzo szerokie, od typowych spółdzielni zarobkowych, których zasadniczym celem było tworzenie nowych miejsc pracy dla swoich członków, tworzenie spółdzielni organizujących obrót towarami, czy tworzenie spółdzielni zajmujących się obrotem pieniężnym, aż po spółdzielnie mieszkaniowe, wydawnicze i zarobkowe, które zaspokajały potrzeby swych członków. W tych spółdzielniach działalność była prowadzona z użyciem kapitału wniesionego przez członków spółdzielni, czyli wpisowego i udziałów. Rozwojowi spółdzielczości na terenie powiatu siedleckiego często patronowali duchowni, którzy służyli wiedzą, doświadczeniem organizacyjnym lub zapleczem logistycznym, często domy parafialne były siedzibami tych instytucji. W 1924 r. w Zbuczynie powstało Stowarzyszenie Spółdzielców Parafii Zbuczyn. Nieocenioną rolę w założeniu stowarzyszenia odegrał proboszcz parafii ks. Julian Ryster. Początkowo spółdzielnia zajmowała się handlem. Towar w postaci papierosów, zapalek, naf-

²⁶ J. Chyliński, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego i młodzieżowego na terenie wsi Wiśniew w okresie od 1918 do 1957 roku*, [w:] *Wiśniew 1419–1985*, red. nauk. B. Gierlach, Siedlce 1986, s. 193.

²⁷ Cz. Pasiak, *Kronika Krzeska-Królowa Niwa*, Krzesk 1967, s. 48.

²⁸ Ibidem, s. 49.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Dz. U. 1920, nr 111, poz. 733.

ty, cukru, gwoździ i świeczek był przywożony wozami konnymi z Siedlec do Zbuczyna. Stąd był rozprawdzany do punktów sprzedaży w wioskach³¹.

W okresie II RP Okręgowa Spółdzielnia Spożywców stała się największą na tym terenie instytucją społeczno-gospodarczą, która w 1933 r. zrzeszała aż 3000 członków i zatrudniała 20 pracowników³². W 1935 r. na terenie powiatu siedleckiego działało już 11 spółdzielni spożywców, m.in. w Skórcu, Kotuniu, Mokobodach, Siedlcach, Suchożebach, Seroczynie, Trzcińcu, Wodyniach, Zbuczynie, Żeliszewie i Czuryłach. W sumie spółdzielnie posiadały 19 sklepów detalicznych, które zatrudniały 28 pracowników³³. Spółdzielnie spożywców były objęte zaopatrywaniem w towary spożywcze i piśmienne, poradami prawnymi i informacyjnymi przez siedlecki oddział Związku Spółdzielni Spożywców Rzeczypospolitej Polskiej. Członkowie ZSS RP udzielali porad instruktażowych pracownikom sklepów jak prowadzić rachunkowość i gospodarkę w spółdzielniach. W latach 30. XX w. Okręgowa Spółdzielnia Spożywców w Siedlcach prowadziła główny sklep przy ul. Józefa Piłsudskiego 56, ponadto miała swoje sklepy w innych punktach miasta, m.in. przy ul. Świętojańskiej 3, Jana Kilińskiego 30, Starowiejskiej 3 i Aslanowicza 3 oraz mleczarnię przy ul. J. Piłsudskiego 56 i piekarnię przy ul. Starowiejskiej 3³⁴. Zmianę w gospodarowaniu majątkiem spółdzielni Rada Nadzorcza Spółdzielni Spożywców w Siedlcach podjęła w 1937 r. Dotychczasowy kierownik Spółdzielni Spożywców Władysław Łappa został zwolniony, a na jego miejsce został powołany Franciszek Stolarski, do zarządu spółdzielni dokooptowano Antoniego Michalskiego ze Związku Spółdzielni Spożywców „Społem”. Zmiany zostały przeprowadzone w celu lepszego gospodarowania i zarządzania spółdzielnią oraz w celu podniesienia zysków³⁵. W 1937 r. Zarząd Spółdzielni Spożywców tworzyli: Antoni Michalski, Stanisław Ostrzyżek, Stanisław Romaniak³⁶.

Kółka rolnicze

Kolejną formą spółdzielczości były kółka rolnicze³⁷. Do ich zakładania na terenie powiatu siedleckiego skłaniał chłopów i ziemian kryzys, który dotknął

³¹ „Historia, która się nie kończy...”, „Tygodnik Siedlecki” 2014, nr 11.

³² D. Grzegorzuk, *Spółdzielczość w Siedlcach międzywojennych (Zarys problematyki)*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji w odbudowie polskiej spółdzielczości*, pod red. Z. Chyry-Rolicz, Siedlce 2004, s. 77–89.

³³ P. Szumowski, *Spółdzielczość rolnicza. Zagadnienia podstawowe*, [w:] *Powiat siedlecki*, pod red. Cz. Górskiego, Siedlce 1935, s. 320.

³⁴ A. Winter, *Siedlce 1918–1939*, Siedlce 1980, s. 297 (mps).

³⁵ „Gazeta Podlaska” 1937, nr 5.

³⁶ „Gazeta Podlaska” 1937, nr 6.

³⁷ Kółka rolnicze były to luźne stowarzyszenia chłopskie działające na terenie 1–2 wsi lub większej gminy na rzecz rozwoju gospodarstwa wiejskiego, wiedzy rolniczej, spółdzielczości.

rolnictwo. Wtedy zostały zawarte umowy notarialne tworzące rolnicze spółki udziałowe. Na kanwie wydarzeń rewolucyjnych 1905–1907 r. zostały stworzone warunki do legalizacji stowarzyszeń i związków, które zostały ujęte w ramy przepisów i statutów, umożliwiające rejestrację przez administrację carską. Dzięki tym zabiegom stowarzyszenia otrzymały osobowość prawną. Zadaniem stowarzyszeń i kółek rolniczych była pomoc w kupowaniu kwalifikowanych nasion i środków produkcji oraz sprzedaż płodów rolnych, poza tym prowadzenie działalności oświatowej wśród chłopów (odczyty, pogadanki, wycieczki), zakładanie sklepów, czyteln i bibliotek po uprzednim uzyskaniu zgody od władz carskich. Organami kółek rolniczych były zebrania członków, zarząd i komisja rewizyjna.

Z inicjatywy polskich mieszczan w Mordach i chłopów w okolicznych wsiach powiatu siedleckiego, 23 grudnia 1908 r. został zatwierdzony statut Kółka Rolniczego Osady i gminy Mordy. Na pierwszego prezesa zarządu został wybrany Zenon Lipski³⁸. Na terenie powiatu siedleckiego kółka rolnicze (KR) powstawały często z inicjatywy chłopów, np. w Domanicach – 26 lutego 1910 r.³⁹, Wodyniach – 20 kwietnia 1910 r.⁴⁰, Hołubli – 13 lipca 1911 r.⁴¹, Cielemęcu – 23 października 1911 r.⁴² (prezesem został wybrany Stanisław Cielemecki, sekretarzem Szczepan Ciekot) i Wiśniewie⁴³ (w 1912 r.). Często inicjatorami zakładania KR na terenie powiatu siedleckiego byli członkowie PSL, np. w Wiśniewie Piotr Jurzyk, Antoni Gawron, Jan Załęcki, Józef Duk, Jan Wereszczyński, Bartłomiej Grzebisz, Stanisław Duk, Aleksander Harasim, Antoni Kluczek, Bolesław Pachecka, Jan Duk, Andrzej Kacprzak, Lucjan Jabłoński⁴⁴.

Przy zakładaniu kółek rolniczych chłopowie współpracowali z ziemianami, np. w Hołubli, Skórcu i Wodyniach, natomiast w Domanicach pomagał chłopom założyć kółko rolnicze ksiądz katolicki. Prezesem zarządu kółka w Domanicach był Stanisław Janiak, a w Wodyniach właściciel majątku ziemskiego Edmund Werner⁴⁵.

W tym okresie kółka rolnicze były skupione w Centralnym Towarzystwie Rolniczym w Królestwie Polskim (CTR) z siedzibą w Warszawie, powstałym z inicjatywy ziemian związanych z endecją. Ziemianie często byli członkami gubernialnych syndykatów i towarzystw rolniczych. Zadaniem CTR był rozwój rolnictwa, handlu płodami rolnymi, reprezentowanie interesów rolników wobec władz państwowych oraz tworzenie struktur terenowych kółek rolniczych, spół-

Działalność kółek rolniczych zmierzała do podniesienia kultury na wsi i współdziałania chłopów. Szerzej patrz: J. Bartyś, *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, pod red. A. Mączaka, cz. 1, Warszawa 1981, s. 365.

³⁸ APL, sygn. 24, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń.

³⁹ APL, sygn. 22, SGU ds. Stow.

⁴⁰ APL, sygn. 28, SGU ds. Stow.

⁴¹ APL, sygn. 23, SGU ds. Stow.

⁴² APL, sygn. 26, SGU ds. Stow.

⁴³ APL, sygn. 27, SGU ds. Stow.

⁴⁴ A. Okniński, *Działalność Kółka Rolniczego*, [w:] *Wiśniew...*, s. 72.

⁴⁵ W. Jaworski, *Legalne organizacje...*, s. 166.

dzieln i stowarzyszeń, krzewienie oświaty zawodowej. W swojej działalności nadrzędną rolę nadano solidaryzmowi społecznemu i narodowemu⁴⁶. Pieczę nad kółkami rolniczymi sprawowało Okręgowe Towarzystwo Rolnicze w Siedlcach (OTR), które powstało 31 października 1907 r. dzięki osobistemu zaangażowaniu ziemianina księcia Seweryna Światopełka-Czetwertyńskiego, pełniącego funkcję prezesa CTR⁴⁷. Na czele OTR w Siedlcach stał w 1911 r. Ignacy Humnicki⁴⁸. W zebraniu OTR udział brał m.in. Szczepan Ciekot z Czurył. Działalność OTR była nastawiona na organizowanie różnych kursów rolniczych z zakresu hodowli, produkcji rolnej, pszczelarstwa, sadownictwa, łąkarstwa. Prelegentami na kursach OTR najczęściej byli ziemianie, prawnicy, np. wykłady i porady z zakresu spraw finansowo-rolnych, sądowych prowadził adwokat siedlecki Aleksy Chrzanowski⁴⁹. Działalność kółek rolniczych weszła na nowe tory już w Polsce niepodległej. Nastąpiła odbudowa gospodarstw. W 1921 r. w Wiśniewie KR rozpoczęło swoją aktywną działalność dzięki Józefowi Dukowi, Wacławowi Kacprzakowi i Aleksandrowi Jurzykowi. Księgowość prowadził Stanisław Jurzyk. Ze składek członków KR został zakupiony sprzęt rolniczy, m.in. sprężynówka, siewniki, 2 młockarnie (kieratowa i spalinowa), młynek i wialnia⁵⁰. Działalność KR w Wiśniewie pozwoliła usprawnić pracę w polu nie tylko członkom, ale również innym rolnikom, którzy korzystali z wypożyczonego sprzętu rolniczego za stosowną odpłatnością. Poza działalnością rolniczą KR prowadziło zespół przysposobienia rolniczego młodzieży wiejskiej, posiadało również własną bibliotekę, prenumerowano czasopisma „Gazetę Świąteczną” i „Zorzę”. Aby szerzyć oświatę na terenie wiejskim, współpracowano z miejscową inteligencją i duchowieństwem, np. aktywnie działalność KR w obszarze oświaty wspierał Stanisław Gierlach – kierownik szkoły w Wiśniewie, i ks. Henryk Przesmycki⁵¹.

Już po wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r. na terenie powiatu rozpoczął działalność Okręgowy Związek Kółek Rolniczych, organizacja skupiająca chłopów. Wielkim propagatorem działalności KR na terenie powiatu siedleckiego był Szczepan Ciekot, który inicjował różne sposoby, aby zachęcić chłopów ze wsi Chodów, Czuryły i Cielemeńca do wprowadzenia nowych metod gospodarowania. Przy jego udziale prowadzono poletka doświadczalne z zastosowaniem nawozów mineralnych. Jesienią 1932 r. z inicjatywy KR w Chodowie został zorganizowany kurs oświatowo-rolniczy, na który zapisało się 71 uczestników. Na zorganizowanym kursie poruszano zagadnienia z zakresu historii Polski,

⁴⁶ Szerzej patrz: S. Dzieciolowski, *Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego polityka agrarna 1906–1918*, Warszawa 1981, s. 78–81.

⁴⁷ Szerzej patrz: A. Gątarczyk, *Seweryn Książę Czetwertyński. Biografia*, Radzyń Podlaski 2007.

⁴⁸ W. Jaworski, *Legalne organizacje...*, s. 166.

⁴⁹ Sz. Ciekot, *Wspomnienia 1885–1964*, Warszawa 1969, s. 102.

⁵⁰ J. Chyliński, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego...*, [w:] *Wiśniew...*, s. 198.

⁵¹ A. Okniński, *Działalność Kółka Rolniczego*, [w:] *Wiśniew...*, s. 73.

geografii i nauki o Polsce, rolnictwa, ogrodnictwa, weterynarii, higieny, spółdzielczości⁵². Wykłady dla drobnych rolników prowadzili, m.in. Helena i Aleksander Niedbalscy, dr weterynarii Łuniewski, Tomasz Hardejewski – referent oświaty pozaszkolnej, Tomasz Kazimierowicz – kierownik Kasy Stefczyka, Władysław Kozak – młody agronom z Krześlina, i Władysław Ciekot – student medycyny⁵³. Lata 20. i 30. XX w. to okres sprzyjający powstawaniu nowych KR na terenie powiatu siedleckiego. Dla przykładu, tylko w samym Wiśniewie funkcjonowały 4 KR i sekcje rolnicze. One propagowały czytelnictwo książek rolniczych, prasy, np. „Przysposobienia Rolniczego”, które było prenumerowane przez koła. Członkowie KR brali udział w licznych wystawach i konkursach, np. w „święcie niszczenia chwastów”. W zarządach kółek rolniczych działało wielu znanych Podlasiaków, m.in. Szczepan Ciekot z Chodowa, Jan Żołędzki z Wiśniewa, Michał Jakimiak z Krześlina, Aleksander Pasiak z Krzeska, Andrzej Świętochowski z Kolonii Wiśniew⁵⁴. W 1934 r. na terenie powiatu siedleckiego działało 47 KR, m.in. na terenie gminy Królowa Niwa – 2, gm. Wiśniew – 3, gm. Zbuczyn – 3⁵⁵.

Spółdzielczość rolniczo-handlowa

Od 1905 r. w Siedlcach funkcjonował Syndykat Rolniczy, który działał jako spółka mająca swoje oddziały w miastach powiatowych guberni siedleckiej. Syndykat zaopatrywał duże gospodarstwa rolne w nawozy, niezbędne maszyny rolnicze, opał. Przed wybuchem I wojny światowej w Siedlcach działały dwa młyny parowe: Lewina, który był monopolistą w regionie i dyktował ceny zboża, oraz młyn Domańskiego⁵⁶. Szczególnie trudny okres dla działaczy ludowych na terenie powiatu siedleckiego nastąpił po zakończeniu I wojny światowej, kiedy to powiat wyniszczony był działaniami wojennymi i rabunkową polityką okupanta niemieckiego. Trudna sytuacja gospodarcza przekładała się na działalność spekulacyjną pośredników, którzy windowali ceny płodów rolnych w górę. Działania spekulacyjne płodami rolnymi przez pośredników sprawiły, że 1 maja 1921 r. ludowcy postanowili założyć w Siedlcach Spółdzielnię Rolniczo-Handlową z udziałami. Początkowo spółdzielnia mieściła się w parterowym budynku drewnianym, naprzeciw katedry przy dawnej ul. Długiej (obecnie ul. bp. I. Świrskiego).

Powołano radę spółdzielczą, do której weszli chłopci z powiatu siedleckiego, w składzie: Jan Artych z Toporówka, Zygmunt Konstanciuł ze Zbuczyna, Fran-

⁵² APL, sygn. 14, Urząd Wojewódzki Lublin, Wydział Samorządowy, k. 294.

⁵³ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 164.

⁵⁴ A. Okniński, *Działalność Kółka Rolniczego*, [w:] *Wiśniew...*, s. 73 i nn.

⁵⁵ T. Moniewski, *Przewodnik po mieście i powiecie*, Siedlce 1929, s. 59.

⁵⁶ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 204.

ciszek Bieruna z Krześlina, Piotr Jurzyk z Wiśniewa, Wincenty Żelazowski z Wólki Żukowskiej, Szczepan Ciekot, Maciej Pruchnia z Pruszyzna, Feliks Hołubiec z Barbaryny i Jan Kaczorek z Gręzowa⁵⁷. Na 14 członków rady 9 było rolnikami. Poza tym weszli: Jan Jurzyk – nauczyciel z Pruszyzna, Edward Koślacz – starosta siedlecki, Zygmunt Komorowski – inspektor samorządowy, Stefan Przepałkowski – kierownik oddziału kasowo-rachunkowego, Eugeniusz Stodolak – sędzia Sądu Okręgowego⁵⁸. 29 sierpnia 1921 r. Sąd Okręgowy w Siedlcach zatwierdził nowy statut spółdzielni. Do zarządu spółdzielni weszli: Szczepan Ciekot, Władysław Wiater, Eugeniusz Górski, Stefan Przepałkowski, prezesem rady nadzorczej spółdzielni został starosta siedlecki ludowiec Edmund Koślacz⁵⁹. Spółdzielnia rozpoczęła pracę we wrześniu 1921 r. Członkowie spółdzielni wpłacili udziały i wpisowe na sumę 111 630 zł. Spółdzielnia zajmowała się skupem zboża od rolników z powiatu siedleckiego. Do pomocy w prowadzeniu spółdzielni został skierowany przez Związek Rewizyjny Spółdzielni Rolniczych E. Górski, który jako kierownik handlowy doprowadził do fałszerstwa dokumentacji, za co został aresztowany. Po nim funkcję kierownika objął Ludwik Łapa, a od 1923 r. Roman Śmielewski⁶⁰.

Okres prosperity spółdzielni trwał do 1925 r. Passa finansowa rozpoczęła się w 1922 r., kiedy spółdzielnia podpisała umowę z jednostką wojskową w Siedlcach na dostawę żywności do intendenty. Aby sprostać potrzebom jednostki wojskowej w Siedlcach, spółdzielnia zleciła dostawy kupcom żydowskim. Z ramienia spółdzielni za dostawę odpowiadał Żyd Jedwab⁶¹. Do jednostki wojskowej wagonami kolejowymi dostarczano mąkę, groch, fasolę, warzywa, mięso i inne artykuły żywnościowe. Były to dostawy na dużą skalę. Spółdzielnia pobierała od kupców 12% marży z tytułu pośrednictwa. Krach finansowy spółdzielni nastąpił po wycofaniu się znaczących udziałowców, zaczął nawet grozić upadek. Pozostali akcjonariusze postanowili ratować sytuację, na walnym zgromadzeniu, które odbyło się 25 marca 1926 r., uchwalili zmianę nazwy na Spółdzielnię Rolniczo-Handlową „Rolnik” w Siedlcach. Nastąpiła nie tylko zmiana nazwy spółdzielni, ale również i siedziby, która znalazła miejsce w pomieszczeniu przy ul. H. Sienkiewicza 55⁶². Prezesem rady nadzorczej został Szczepan Ciekot. Stan finansowy spółdzielni przedstawiał się tragicznie, kiedy na dzień 1 grudnia 1925 r. instytucja posiadała fundusze własne na kwotę 6500 zł⁶³. Sytu-

⁵⁷ Ibidem, s. 205.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem, s. 207.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem, s. 207–208; „Życie Podlasia” 1926, nr 14; T. Kazimierowicz, *Moja droga życia. Wspomnienia*, Warszawa 1976, s. 73; D. Grzegorzczuk, *Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i spółdzielczość...*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego...*, s. 95.

⁶³ „Życie Podlasia” 1926, nr 14.

acja materialna spółdzielni poprawiła się pod koniec lat 20. XX w. Jesienią 1930 r. został zakupiony plac przy ul. 3 Maja 23, obok dworca PKP. W 1935 r. na terenie posesji Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik” rozpoczęto budowę elewatora zbożowego, przewidywano zmieścić w nim 50 wagonów zboża⁶⁴. Elewator został ukończony w 1936 r. Jak na ówczesne warunki, elewator zbożowy był nowoczesny i dość obszerny. Był to dwupiętrowy budynek o trwałej konstrukcji. Jego dogodne położenie przy trasie kolejowej, z własną bocznicą i automatycznymi urządzeniami napędzanymi silnikami elektrycznymi, ułatwiało rolnikom z powiatu siedleckiego przywóz zboża⁶⁵. Dzięki nowoczesnemu elewatorowi spółdzielnia mogła handlować zbożem, interweniować na rynku, wpływać na korzystne kształtowanie się cen. Dzięki mądrym zarządzaniu spółdzielnią stale wzrastała liczba członków – od 85 w momencie założenia, do 1000 osób w 1939 r.⁶⁶

Poza skupem zboża, od 1936 r. spółdzielnia zaczęła poszerzać asortyment o skup od rolników trzody chlewnej i bydła rogatego. Sztuki ważono, kolczykowano, numerowano farbą i wprost ładowano do wagonów. Potem wywożono do Warszawy, gdzie na giełdzie mięsnej sprzedawano. Brak dużego magazynu zbożowego utrudniał pracę handlową spółdzielni. Stąd też zarząd spółdzielni zwrócił się o pomoc do samorządów gmin powiatu siedleckiego. Zostały zorganizowane spotkania z przedstawicielami gmin, którzy pozytywnie odnieśli się do pomysłu budowy nowych magazynów na towary i zboże. W 1935 r. gminy zorganizowały Siedlecki Międzykomunalny Związek dla Popierania Zbytu Produkcji Rolnej. Wójtowie powzięli uchwały, że corocznie przez 5 lat będą wstawiali do swoich budżetów gminnych po 5% budżetu specjalnego na fundusz Związku Międzykomunalnego⁶⁷.

Nowa siedziba spółdzielni „Rolnik” stała się siedzibą Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”, Kasy Stefczyka, Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej. Tutaj koncentrowało się życie rolniczo-gospodarcze powiatu siedleckiego. Prezesem rady nadzorczej w latach 1931–1939 był starosta siedlecki Stanisław Guliński. Już po agresji III Rzeszy na Polskę we wrześniu 1939 r. prezesem zarządu spółdzielni „Rolnik” został Szczepan Ciekot, członkiem zarządu Piotr Szumowski, a na stanowisko kierownika handlowego powołano Michała Kozickiego, który zastąpił Józefa Stepnia z Czurył⁶⁸.

Kolejną formą spółdzielczości na terenie powiatu siedleckiego, która aktywizowała wieś i ludowców, były spółdzielnie mleczarskie. Genezy spółdzielczości mleczarskiej należy szukać na początku XX w., kiedy to produkcja krowiego mleka oraz handel nim i jego przetworami stanowił jeden ze sposobów poprawy

⁶⁴ „Nowa Gazeta Podlaska” 1932, nr 2.

⁶⁵ Szerzej patrz: „Gazeta Podlasia” 1935, nr 39; „Ziemia Siedlecka” 1936, nr 12; Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 211.

⁶⁶ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 210.

⁶⁷ Ibidem, s. 210.

⁶⁸ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 170.

koniunktury w rolnictwie, które przeżywało kryzys, np. masło było wysyłane do Warszawy, do Warszawskiego Towarzystwa Ziemiańskiego Mleczarskiego. Za interesowanie tworzeniem i rozbudową struktur skupiających hodowców na terenie Królestwa Polskiego pojawiło się na początku XX w., najpierw wśród właścicieli ziemskich, potem wśród chłopów. Wobec rosnącego zainteresowania tworzeniem spółdzielni, Zarząd Główny Reform Rolnych i Rolnictwa opracował w 1912 r. statut, który jako wzór stał się odnośnikiem dla stowarzyszeń mleczarskich, na podstawie którego zatwierdzał je. Na podstawie tego statutu w Czepielinie jeszcze przed wybuchem I wojny światowej, 13 kwietnia 1914 r. zarejestrowano Spółdzielnię Mleczarską „Nadzieja”⁶⁹, wcześniej zaś, bo już w 1910 r., powstała spółdzielnia mleczarska w Czuryłach, której siedziba mieściła się w Cieleńcu⁷⁰.

Powiat siedlecki to teren rolniczy – małe spółdzielnie mleczarskie znajdujące się na terenie powiatu nie nadążały ze skupowaniem całej podaży mleka. Spółdzielnie mleczarskie pojawiły się na terenie powiatu siedleckiego jeszcze przed wybuchem I wojny światowej. Początkowo były to przeważnie instytucje, które były opanowane w większości przez ziemian. Spółki zrzeszające tylko chłopów nie miały możliwości większego rozwoju z powodu braku kapitału i fachowców⁷¹. Do podstawowych celów działania spółdzielczości mleczarskiej należały wspólna przeróbka mleka oraz zbyty produktów mlecznych, prowadzenie skupu i zbytu jaj, wspólne nabywanie artykułów potrzebnych gospodarce hodowlanej⁷². Szybki rozwój spółdzielczości mleczarskiej na terenie powiatu siedleckiego nastąpił w latach 20. XX w.

W 1924 r. były 4 mleczarnie, które skupiały 235 członków, w 1932 r. – 5, skupiających 1000 członków⁷³. Do najprężniej działających spółdzielni mleczarskich w 1933 r. zaliczano spółdzielnię w Czuryłach⁷⁴. Pieczę nad spółdzielniami mleczarskimi sprawowała Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska w Siedlcach, która w 1931 r. liczyła 60 członków, a w 1934 r. – 497 członków⁷⁵. Spółdzielnia w 1934 r. w Siedlcach otworzyła trzy sklepy z nabiałem oraz rozpoczęła pro-

⁶⁹ W. Jaworski, *Legalne organizacje...*, s. 167.

⁷⁰ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 116.

⁷¹ H. Trocka, *Spółdzielczość w programach i polityce polskich stronnictw ludowych do 1939*, Warszawa 1969, s. 28.

⁷² T. Mierzejewski, *Działalność ruchu ludowego w mazowieckich organizacjach społeczno-gospodarczych*, [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, red. A. Łuczak, Warszawa 1975, s. 314.

⁷³ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 168.

⁷⁴ Ponadto mleczarnie istniały w: Broszkowie od 1928 r. – 153 członków, Czuryłach od 1910 r. – 321 członków, Krześlinie – od 1924 r. – 185 członków, Mordach od 1930 r. – 109 członków, Wiśniewie od 1924 r. – 69 członków, Tchórzewie-Plewkach od 1925 r. – 188 członków, Zbuczynie od 1931 r. i Siedlcach od 1931 r., podają za D. Mączką, *Powiat siedlecki...*, s. 168.

⁷⁵ A. Świętochowski, *Działalność mleczarni spółdzielczej w Siedlcach od 1931–1935*, „Życie Podlasia” 1936, nr 19, s. 4.

dukcję serów półtłustych. Organizatorami Spółdzielni Mleczarskiej (potem OSM) byli: Andrzej Świętochowski z Wiśniewa, Szczepan Ciekot z Chodowa, Franciszek Krzymowski i Piotr Szumowski⁷⁶. W Mokobodach w 1934 r. została powołana do życia Polska Spółdzielnia Mleczarska, która skupiała 600 członków. W latach 1935–1937 PSM założyła 3 sklepy spożywcze, które stały się konkurencją dla handlu żydowskiego. PSM w Mokobodach stała się wzorem dla innych miejscowości powiatu siedleckiego, m.in. w Olszycu gm. Domanice w 1935 r. została założona Polska Spółdzielnia „Olszanka”, która stała się przyczyną plajty sklepu żydowskiego. Następny przypadek walki z konkurencją żydowską rozegrał się w Rzeszotkowie gm. Krześlin, kiedy po otwarciu sklepu spożywczego Polacy zbojkotowali sklep prowadzony przez Żydów, który upadł. Podobna sytuacja toczyła się na krańcach wschodnich powiatu siedleckiego, m.in. w Platerowie i Sarnakach opanowanych przez narodowców; z ich inicjatywy Polacy zorganizowali Komitet Zbytu Trzody Chlewnej i Bydła Rogatego. Narodowcy opanowali zarząd i radę nadzorczą chylącej się do upadku Spółdzielni Spożywczo-Rolniczej w Platerowie. Również duże wpływy posiadali w Wytwórni Wyrobów Piaskowych i Cementowych „Przyszłość” w Sarnakach⁷⁷.

Inne formy spółdzielczości

Na terenie miasta Siedlce w 1937 r., na mocy porozumienia organizacji kobiecych działających w Siedlcach i powiecie siedleckim, uruchomiono Spółdzielnię Podlaski Przemysł Ludowy, której siedziba znajdowała się przy ul. Kielińskiego 25. Celem spółdzielni było organizowanie i prowadzenie sprzedaży artykułów ludowych, zwłaszcza wyrobów z lnu, wełny, tzw. robótek kobiecych, dążono w ten sposób do podniesienia działalności wytwórczej warsztatów wiejskich i poziomu artystycznego produktów. Spółdzielnia dostarczała swym członkom odpowiedniej jakości materiał, maszyny, zapewniała również nabywcom towar wysokiej jakości. Jej działalność była oparta na udziałach – w wysokości 10 zł⁷⁸. Siedlce jako miasto powiatowe w latach 20. XX w. rozwijały się pod względem urbanistycznym, zwłaszcza mieszkaniowym. Stąd też zaczęła się rozwijać spółdzielczość mieszkaniowa, np. w 1925 r. powstało Stowarzyszenie Mieszkaniowe Robotników i Rzemieślników „Osiedle”⁷⁹.

Na terenie powiatu siedleckiego z dużym natężeniem uprawiano owoce, warzywa i pszczelarstwo. Aby bronić interesów producentów, zaczęto myśleć

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ M. Bechta, *Narodowo-Radykalni. Obrona tradycji i ofensywa narodowa na Podlasiu w latach 1918–1939*, Biała Podlaska 2004, s. 156–157.

⁷⁸ „Życie Podlasia” 1937, nr 43.

⁷⁹ J. Mikulski, *Jak powstała dzielnica Nowe Siedlce*, Siedlce 1938, s. 16; szerzej o spółdzielczości mieszkaniowej w Siedlcach pisze Dariusz Grzegorzczuk w artykule *Spółdzielczość w Siedlcach w okresie międzywojennym (zarys problematyki)*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? ...*, s. 80–82.

o zorganizowaniu spółdzielni zbytu miodu i owoców. Z inicjatywy Okręgowego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych w Siedlcach 17 października 1937 r. odbyło się zebranie pszczelarzy i ogrodników, pod przewodnictwem wiceprezesa OTOiKR Jana Żebrowskiego. Na spotkaniu omówiono potrzebę powołania do życia pierwszej na Podlasiu spółdzielni pszczelarsko-ogrodniczej, której teren obejmowałby powiaty: siedlecki, łukowski, węgrowski, sokołowski, radzyński i część powiatu bialskiego⁸⁰. Pierwsze zebranie założycielskie odbyło się 7 listopada 1937 r., na którym został wyłoniony skład zarządu spółdzielni w osobach: Władysława Wiatra jako prezesa, Feliksa Zbrozińskiego i Michała Kosmali jako członków oraz Szczepana Ciekota jako przewodniczącego rady nadzorczej⁸¹. Spółdzielnia posiadała sklep owocowo-warzywny, który mieścił się przy ul. Piłsudskiego 59, ponadto organizowano szkolenia członków i propagowano rozszerzenie upraw warzywnych przez rolników. W sklepie członkowie mogli nabyć nasiona, narzędzia potrzebne do pracy w ogrodnictwie i pszczelarstwie. Prowadzono zorganizowaną dostawę warzyw stałym odbiorcom, np. szpitalom, jednostce wojskowej, więzieniu. Ponadto zaczęto wywozić warzywa i owoce poza teren powiatu siedleckiego. Prace prowadzone przez zarząd i radę nadzorczą spółdzielni sprawiły, że wzrosło zaufanie rolników do spółdzielni, czego przykładem jest wzrost członków z 27 w 1937 r. do 100 w 1939 r.⁸²

Tuż przed wybuchem II wojny światowej w Siedlcach powstała Spółdzielnia Pracy Podlaska Cegielnia, która zrzeszała 40 członków. Do spółdzielni należeli producenci cegły palonej z gliny. Zarząd spółdzielni tworzyli: inż. Jerzy Piotrowski, Marian Wójcicki, Stanisław Bielski, natomiast radę nadzorczą – inż. Ludwik Pawlikowski, inż. Franciszek Smaczny i Amejko⁸³.

W latach 20. XX w. nadal rozwijał się ruch spółdzielczy, w 1924 r. robotnicy z Wiśniewa założyli w Gostchorzy Spółdzielnię Budowlaną, która zajmowała się produkcją pustaków, cegły, dachówek i kręgów studziennych. Założycielami spółdzielni byli: Piotr Jurzyk, Antoni Gawron, Stanisław Kacprzak, Antoni Wasilewski, Bartłomiej Grzebisz, Jan Duk i Lucjan Jabłoński. Wpisowe wynosiło 2 zł, a udział 20 zł⁸⁴.

Spółdzielczość oszczędnościowo-pożyczkowa

Mówiąc o spółdzielczości, nie sposób pominąć inicjatywy mieszkańców powiatu siedleckiego do zakładania spółdzielni kredytowych w celu gromadze-

⁸⁰ Ibidem; Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 215–216.

⁸¹ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 216.

⁸² Ibidem.

⁸³ „Ziemia Siedlecka” 1939, nr 1; szerzej patrz: D. Grzegorzczuk, *Zakłady przemysłowe, rzemieślnicze i spółdzielczość...*, [w:] *Przemysł regionu siedleckiego...*, s. 98.

⁸⁴ J. Chyliński, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego...*, [w:] *Wiśniew...*, s. 200.

nia oszczędności pieniężnych i udzielania kredytów zrzeszonym członkom. Już w II poł. XIX w. pojawiła się w Siedlcach Kasa Zapomogowo-Pożyczkowa Urzędników Siedleckiego Rządu Gubernialnego i Jego Wydziałów, która służyła pomocą głównie Rosjanom.

Brak gotówki zmuszał kupców i przedsiębiorców posiadających nieruchomości w miastach do zakładania miejskich towarzystw kredytowych. Organizacje te emitowały papiery wartościowe i udzielały pożyczek od 500 do 50 000 rubli na okres 27–35 lat, pod zastaw nieruchomości o wartości od 100 000 do 120 000 rubli. Koszt kredytu w skali roku wynosił 5–6% sumy⁸⁵. 18 lipca 1898 r. został zatwierdzony przez ministra finansów Rosji statut dla Miejskiego Towarzystwa Kredytowego w Siedlcach. Funkcję prezesa MTK objął adwokat Józef Stanisław Sunderland⁸⁶. Za początek spółdzielczości kredytowej na terenie powiatu siedleckiego należy uznać koniec wieku XIX, kiedy w Domanicach w 1900 r. powstała pierwsza Kasa Spółdzielcza⁸⁷. Spółdzielczy ruch kredytowy zrodził się jako odpowiedź wsi na lichwę pieniężną, w której dominował żywiol żydowski. W początkowym okresie tworzenia się spółdzielczego ruchu kredytowego istniały przed wybuchem I wojny światowej w niektórych gminach kasy gminne, np. ok. 1905 r. istniała taka kasa w Wiśniewie. Jej działalność była oparta na funduszach zgromadzonych w formie udziałów i wkładów własnych przez nielicznych rolników. Kasa Gminna udzielała kredytów swym członkom na różne potrzeby gospodarcze⁸⁸.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w listopadzie 1918 r. powstały nowe Spółdzielnie Kredytowe, m.in. w: Zbuczynie (1920 r.), Wiśniewie (1925 r.). 21 września 1924 r. ludowcy powołali w Siedlcach Rolniczą Kasę Spółdzielczą, którą na wniosek Szczepana Ciekota nazwano Kasą Spółdzielczą im. Franciszka Stefczyka – organizacja była zdominowana przez ludowców⁸⁹. W sumie w 1934 r. funkcjonowało na terenie powiatu siedleckiego 17 kas spółdzielczych⁹⁰. Teren działania kasy obejmował gminy położone wokół Siedlec (gmina Niwiski, gmina Krześlin z wyjątkiem wsi Suchożebry, Przygody i Borki, gmina Stara Wieś z wyjątkiem wsi Stok Lacki, gmina Jasionka, z gminy Wiśniew wsie: Grabianów, Białki, Wołyńce, Helenów, Rakowiec, Sekuła, gmina Czuryły z wyłączeniem wsi: Bzów, Radzików, Stopki i Zduny⁹¹. Do Spółdzielni weszli: Adam Fiuk, Franciszek Selma z Czurył, Feliks Wysocki z Krześlina, Antoni Koć

⁸⁵ W. Jaworski, *Legalne organizacje...*, s. 162.

⁸⁶ *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, wyd. S. Godlewski, t. 28, Warszawa 1898, s. 906–907.

⁸⁷ P. Szumowski, *Spółdzielczość rolnicza. Zagadnienia podstawowe*, [w:] *Powiat siedlecki*, pod red. Cz. Górskiego, Siedlce 1935, s. 224 i nn.

⁸⁸ J. Chyliński, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego...*, [w:] *Wiśniew...*, s. 190.

⁸⁹ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 167.

⁹⁰ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 236.

⁹¹ *Ibidem*, s. 237.

z Żelkowa. Na prezesa kasy został wybrany Władysław Wiater, który znał się na prowadzeniu księgowości. Prezesem rady nadzorczej kasy został wybrany Szczepan Ciekot⁹². Najwięcej członków Kasy Stefczyka miały w Wodyniach (364), Zbuczynie (270) i Trzcińcu (262), najmniej w Izdebkach Kosnach (52) i Opolu (65)⁹³. Każdy członek Kasy Stefczyka miał założoną książeczkę oszczędnościowo-pożyczkową, na której gromadził oszczędności. Inicjatorami tworzenia Kas Stefczyka często byli księża katoliccy, którzy podejmowali takie działania, np. w Wiśniewie w 1920 r. inicjatorem był ks. Henryk Przesmycki, który skupił wokół siebie światłych chłopów: Jana Załęckiego, Józefa Duka, Piotra Wójcika, Andrzeja Świętochowskiego, tworząc z nich zarząd kasy⁹⁴. Siedziba kasy znajdowała się w kancelarii parafialnej. Pierwszym prezesem został jej inicjator ks. H. Przesmycki, dopiero potem wybrano Jana Załęckiego z Wiśniewa⁹⁵. Początkowo kasa opierała swoje fundusze i działalność na udziałach i wkładach pieniężnych miejscowych rolników, którzy dzięki namowom księdza Przesmyckiego wstępowali do niej. Kasa swoją siedzibę miała w domu Piotra Wójcika, który jednocześnie był księgowym⁹⁶. Kasy spółdzielcze ściśle współpracowały ze Spółdzielnią Rolniczo-Handlową. Rozliczenia między kasą spółdzielczą a SRH odbywały się w formie bezgotówkowej, co warunkowało zbyt towarów. Na działalność kas spółdzielczych miał wpływ kryzys gospodarczy, który w 1929 r. dotknął świat, w tym również i Polskę. Lata 1929–1934 były okresem bardzo trudnym dla ruchu spółdzielczego, często rolnicy nie mieli pieniędzy, żeby spłacić procent od zaciągniętych pożyczek. W 1934 r. Kasa Stefczyka skupiała 631 członków, a jej fundusz udziałowy wynosił 30 270 zł⁹⁷. Próbę uzdrowienia sytuacji finansowej w kasie podjął Stanisław Kociszewski – kierownik kasy i wybitny działacz Powiatowego Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”, który opracował plan naprawczy. Dzięki jego osobistemu zaangażowaniu i opracowanemu planowi działania, w 1939 r. stan kasy zamknął się nadwyżką w wysokości 918 zł⁹⁸.

Spółdzielczość wydawnicza

W okresie międzywojennym w Siedlcach rozwijał się ruch wydawniczy prasy lokalnej. Był to ośrodek prężnie działający na Podlasiu pod względem liczby wydawanych periodyków, wielkości nakładów i rozmiarów rynku czytelnicze-

⁹² D. Grzegorzczuk, *Spółdzielczość w Siedlcach...*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji...*, s. 83.

⁹³ „Nowa Gazeta Podlaska” 1932, nr 23, s. 2.

⁹⁴ D. Mączka, *Powiat siedlecki...*, s. 167.

⁹⁵ J. Chyliński, *Wspomnienia na temat ruchu spółdzielczego...*, [w:] *Wiśniew...*, s. 191.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 238.

⁹⁸ Ibidem, s. 239.

go⁹⁹. Wydawcami prasy były spółdzielnie wydawnicze działające na terenie miasta Siedlce, miały one jednak charakter spółek kapitałowych. W Siedlcach 15 grudnia 1931 r. z inicjatywy piłsudczyków zaczęto wydawać „Nową Gazetę Podlaską”, której wydawcą do nr 38 w 1932 r. był Tadeusz Niedzielski, następnie od nr 39 do końca ukazywania się pisma, tj. do nr. 17 z 1934 r., wydawcą była Podlaska Spółdzielnia Wydawnicza w Siedlcach¹⁰⁰. Ponadto z dniem 1 stycznia 1934 r. zaczęło się ukazywać pismo dekadowe „Ziemia Siedlecka”, które było poświęcone tematyce społeczno-gospodarczej Podlasia. Wydawcą była Spółdzielnia Wydawnicza w Siedlcach¹⁰¹. Przełomem w działalności wydawniczej spółdzielni było połączenie się Podlaskiej Spółdzielni Wydawniczej i Spółdzielni Wydawniczej w Siedlcach, którego efektem było wydanie tygodnika społeczno-gospodarczego „Życie Podlasia”; jego redaktorem do agresji niemieckiej na Polskę 1 września 1939 r. był Tadeusz Zemlich¹⁰².

Spółdzielczość żydowska

Przed wybuchem II wojny światowej Siedlce zamieszkiwało ok. 48% mieszkańców wyznania mojżeszowego (żydów)¹⁰³. Żydowski ruch spółdzielczy w Siedlcach i na terenie powiatu siedleckiego tworzyli głównie rzemieślnicy i drobni kupcy. Funkcjonowało Żydowskie Robotnicze Stowarzyszenie Spożywców, które w 1922 r. liczyło 611 członków¹⁰⁴. Zarząd spółdzielni tworzyli: Abram Słuszny jako prezes, Moszko Kadysz – zastępca, i Moszko Grabie – członek. Spółdzielnia była pod wpływem politycznym Bundu i częściowo syjonistów. Zarząd spółdzielni tworzyli: Abram Wajnapel, Alter Nauczyciel, Josek Słuszny i Fajga Grynwald. Spółdzielnia Robotnicza otaczała opieką rodziny i uwięzionych ze względów politycznych, organizowała kursy wieczorowe dla starszych robotników, na których uczono języka żydowskiego, języka polskiego, arytmetyki, geografii i ekonomii. Kursy odbywały się przy ul. Długiej 26 (ob. bpa I. Świrskiego) w Siedlcach. Wykłady prowadzili Josek Słuszny i Jakub Groman¹⁰⁵. Kolejną spółdzielnią działającą w Siedlcach, kierowaną przez Ży-

⁹⁹ Szerzej na temat rynku czytelniczego prasy w Siedlcach pisze D. Grzegorzczuk, *Prasa siedlecka w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Prasa podlaska w XIX-XX wieku. Szkice i materiały*, t. 1, pod red. D. Grzegorzczuka i A. Kołodziejczyka, Siedlce 2000, s. 53.

¹⁰⁰ T. Zemlich, *Prasa siedlecka. Szkic monograficzny*, [w:] *Powiat siedlecki*, pod red. Cz. Górskiego, Siedlce 1935, s. 396; D. Grzegorzczuk, *Prasa siedlecka...*, s. 58–59.

¹⁰¹ A. Winter, *Prasa siedlecka 1918–1939*, „Siedlce” 1973, z. 1, s. 82–83.

¹⁰² „Nowa Gazeta Podlaska” 1934, nr 17.

¹⁰³ G. Korneć, *Tajna oświata na Południowym Podlasiu i Wschodnim Mazowszu 1939–1944*, Siedlce 2006, s. 50.

¹⁰⁴ E. Kopówka, *Żydzi w Siedlcach 1850–1945*, Siedlce 2009, s. 135.

¹⁰⁵ Archiwum Państwowe w Siedlcach, sygn. 49, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Siedlcach, k. 42.

dów, była kooperatywa folkistów, która w 1922 r. liczyła 700 członków. Zarząd tworzyli Jasek Jabłoń i Icek Altszuler. Spółdzielnia zajmowała się skupowaniem nabiału na wsi, który sprzedawała po atrakcyjnej cenie swoim członkom. W celu powiększenia kapitału spółdzielni organizowano przedstawienia teatralne, w których grali aktorzy-amatorzy¹⁰⁶. Spółdzielnia prowadziła Kasę Pożyczkową, dzięki której członkowie mogli na okres 6 miesięcy pożyczać pieniądze na niskie oprocentowanie¹⁰⁷. W posiadaniu Żydów była Żydowska Spółdzielnia Ogrodniczo-Rolnicza, która liczyła 30 członków. Na zorganizowanym spotkaniu 25 czerwca 1932 r. przemawiali Abram Kimel i Moszko Sokołowski z Siedlec. Na zebraniu Herszko Cynamon z Krynicy namawiał zebranych do zorganizowania kooperatywy sadowniczej w Siedlcach¹⁰⁸.

W Siedlcach istniał Spółdzielczy Bank Udziałowy, który był spółdzielnią kredytową drobnych rzemieślników i kupców żydowskich. Jeżeli chodzi o przekrój polityczny członków, to był zróżnicowany – od ortodoksów i syjonistów po Poalej-Syjon lewicę, prawicę i Bund. Wkład udziałowców wynosił 400 000 zł. Zarząd banku stanowili: Mojsze Abe Ajzensztajn (kupiec) – przewodniczący, który był syjonistą, Nusyn Hersz Gursztejn (kupiec) – wiceprzewodniczący, był folkistą, członkami zarządu banku spółdzielczego byli: Aron Mordzki (krawiec) – syjonista, Zalman Siennicki (kamasznik), Chil Majer Zajdencajg (handlarz), który był ortodoksem, Abram Jasek Kunicki (handlarz) – Poalej-Syjon lewica¹⁰⁹. W tym miejscu trzeba wyraźnie podkreślić, że Spółdzielczy Bank Udziałowy miał duży wpływ na rozwój żydowskiego kupiectwa i rzemiosła w Siedlcach.

Spółdzielczość w okresie okupacji niemieckiej

Dużym wyzwaniem dla działalności spółdzielczej na terenie powiatu siedleckiego był atak niemiecki na Polskę 1 września 1939 r. Po przegranej wojnie obronnej teren powiatu siedleckiego znalazł się pod okupacją niemiecką. Samodzielna polityka w zakresie spółdzielczości trwała do 1940 r., do momentu, kiedy na mocy decyzji Adolfa Hitlera z dnia 12 października 1939 r. utworzono Generalne Gubernatorstwo. Od 26 października 1939 r. powiat siedlecki znalazł się w dystrykcie warszawskim, co warunkowało również zmiany w zarządzaniu, m.in. 27 października komisarycznym starostą w Siedlcach z ramienia okupanta został Niemiec dr Friedrich Gercke¹¹⁰. Zmiany w zarządzaniu miastami nastąpiły

¹⁰⁶ Ibidem, sygn. 59, k. 42.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ E. Kopówka, *Żydzi w Siedlcach...*, s. 136.

¹⁰⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie, sygn. 1207, Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Socjalno-Polityczny, Pismo starosty siedleckiego do wojewody w Lublinie z 1 czerwca 1929 r., k. 14.

¹¹⁰ P. Matusak, *Siedlce 1939–1944*, [w:] *Siedlce 1448–1995*, pod red. E. Kospath-Pawłowskiego, Siedlce 1996, s. 115.

7 grudnia 1939 r., kiedy to na mocy decyzji generalnego gubernatora dr. Hansa Franka, komisarz miejski i burmistrz podlegali bezpośrednio staroście. Z dniem 1 stycznia 1940 r. funkcję burmistrza Siedlec pełnił Kornel Kuszniruk, jego zastępcą był Stanisław Zdanowski¹¹¹.

Spółdzielczość stała się jedną z nielicznych legalnych polskich instytucji, które mogły tak szeroko działać w sferze uprawnień gospodarczych na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Spółdzielnie miały być narzędziem wykonawczym w rękach okupanta w zakresie zbierania kontyngentów rolnych dla niemieckiego Centralnego Urzędu Rolnego, rozdziału towarów premiowych wśród polskich rolników w zamian za dostarczone produkty kontyngentowe. Zadania te zostały narzucone spółdzielniom spożywców „Społem” i spółdzielniom rolniczo-handlowym. Instytucje te działały w bardzo trudnych warunkach, poddane ścisłemu nadzorowi komisarzy niemieckich i poważnym ograniczeniom restrykcyjnym. Okupant zabronił członkom spółdzielni odbywania walnych zgromadzeń. Spółdzielcom okupant odebrał prawo swobodnego dysponowania czystym dochodem: 40% zysków musieli oni wpłacać na utworzony fundusz centralny, reszta trafiała na fundusz spółdzielczy¹¹². W tym miejscu warto podkreślić, że w polityce długofalowej okupant zakładał likwidację polskiej spółdzielczości, której majątek mieli przejąć koloniści niemieccy osiedleni na ziemiach polskich. Tezę tę potwierdza dokument z posiedzenia Rady Zarządzającej Centralnego Urzędu Rolniczego z 8 lipca 1942 r.¹¹³

Pewna swoboda i tolerowanie przez okupanta spółdzielczości zrzeszonej w Związku Spółdzielni Rolniczych i Związku Spółdzielczości Spółdzielców „Społem” sprawiła, że ona stała się oparciem dla konspiracji. Zatrudnienie w tych instytucjach umożliwiało prowadzenie względnie bezpiecznej konspiracyjnej działalności w terenie. Legitymacja pracownicza tych placówek zawierała wpis, że dany pracownik nie podlega przymusowym robotom, co dawało swobodę w miarę bezpiecznego poruszania się po różnych miejscowościach. Było to niezbędnym warunkiem dla prowadzenia działalności konspiracyjnej na danym obszarze. W spółdzielniach i ich związkach byli zatrudniani legalnie i fikcyjnie uczestnicy ruchu oporu. W Siedlcach w Oddziale „Społem” byli zatrudniani konspiratorzy różnych nurtów politycznych: Armii Krajowej, Batalionów Chłopskich, Ludowego Związku Kobiet, a nawet komuniści, np. Stanisław Żemis związany z Polską Partią Robotniczą – instruktor organizacyjny „Społem” w Siedlcach¹¹⁴. Również w siedleckim Oddziale „Społem” pracowały działaczki LZK: Aurelia Wierzchoń-Smotrycka i Hanna Ciekotowa¹¹⁵.

¹¹¹ J. Kuligowski, *Tymczasowy Zarząd Miejski w Siedlcach w świetle protokołów posiedzeń*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na Terenie Województwa Siedleckiego” 1989, z. 6, s. 88.

¹¹² Cz. Szczepańczyk, *Polityka okupanta wobec spółdzielczości wiejskiej w Generalnej Guberni 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 250–252.

¹¹³ Ibidem, aneks nr 1, s. 270–272.

¹¹⁴ T. Kazimierowicz, *Moja droga życia*, Warszawa 1976, s. 154.

¹¹⁵ B. Matusowa-Kwiatkowska, *Na partyzancki poszły bój – 1939–1945*, Warszawa 1970, s. 46–47.

Po wejściu Niemców do Siedlec teren Spółdzielni Rolniczo-Handlowej został zajęty przez wojsko, które dokonało rekwizycji owsa dla armii. W początkowym okresie okupacji dyrektorem handlowym spółdzielni był Kozicki, w skład zarządu wchodził również Piotr Szumowski¹¹⁶.

Głównym zadaniem spółdzielni była pomoc ludziom, którzy ponieśli straty w wyniku wojny, m.in. udzielano kredytów towarowych pogorzelcom w powiecie, zaopatrywano mieszkańców wsi i miasta w potrzebne do życia towary, m.in. w węgiel, cement, sól, naftę. Dla przykładu Spółdzielnia Spożywców „Społem” w Siedlcach przekazywała mleko w proszku, mąkę i tłuszcz, które w formie paczek, wysyłało więźniom obozów koncentracyjnych Oświęcimia i Majdanka¹¹⁷.

W czerwcu 1940 r. nastąpiło połączenie Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik” z ziemiańskim Syndykatem Rolniczym. Powstała nowa organizacja pod nazwą: Powiatowa Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa. Dyrektorem spółdzielni został Polak wysiedlony z Poznańskiego – Pelec, prezesem zarządu wybrano Piotra Szumowskiego, a prezesem rady nadzorczej został inż. Włodzimierz Wysocki (ziemianin) z Niwisk, który jednocześnie pełnił funkcję przewodniczącego gminnej Delegatury Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Niwiskach¹¹⁸. Od tej pory spółdzielnia pracowała pod nadzorem niemieckich komisarzy. Do 1941 r. skupowaniem produktów rolnych od rolników na terenie powiatu siedleckiego zajmowali się Żydzi. W momencie zaostrzenia kursu niemieckiego wobec Żydów, pod groźbą kary śmierci, skupowaniem płodów rolnych dla armii niemieckiej zajęła się Spółdzielnia Rolnicza w Siedlcach¹¹⁹.

Z inicjatywy ludowców Aleksandra Pasiaka i Czesława Zbuckiego w 1940 r. w Krzesku została założona spółdzielnia pod nazwą „Krzeszczanka”. Siedziba mieściła się w domu Jana Smoleńskiego¹²⁰. W okresie okupacji niemieckiej spółdzielnia dobrze prosperowała, m.in. mieszkańcy Krzeska i okolicznych wsi w spółdzielni mogli nabyć po przystępnej cenie potrzebne towary. Pierwszą sklepową, która została zatrudniona w spółdzielni „Krzeszczanka”, była Maria Cisak. Zarząd spółdzielni postanowił zakupić plac koło kościoła w Krzesku, w celu postawienia budynku spółdzielczego. Za 12 tys. złotych został zakupiony w Międzyrzeczu Podlaskim dom drewniany, który został przeniesiony do Krzeska¹²¹. Zarząd spółdzielni „Krzeszczanka” tworzyli: Czesław Zbucki (syn Stanisława) – pełnił funkcję księgowego, Aleksander Pasiak (s. Walentego) – pełnił funkcję skarbnika, i ks. Edward Jabłoński¹²². W tym miejscu warto podkreślić,

¹¹⁶ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 248.

¹¹⁷ W. Lodwich, *Praca Pogotowia Harcerek w Siedlcach*, s. 9–11 (mps w zbiorach Autora).

¹¹⁸ Sz. Ciekot, *Wspomnienia...*, s. 249; B. Kozaczyńska, *Działalność delegatur gminnych Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Mokobodach i Niwiskach na rzecz wysiedlonych do Siedlec mieszkańców Zamojszczyzny (1943–1944)*, „Szkice Podlaskie” 2006, z. 14, s. 128.

¹¹⁹ W. Charczuk, *Dzieje Ochotniczej Straży Pożarnej w Zbuczynie (1916–2006)*, Siedlce 2010, s. 34.

¹²⁰ *Kronika Krzeska...*, s. 49.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Ibidem.

że spółdzielnie stanowiły w okresie okupacji niemieckiej punkty kolportażu prasy konspiracyjnej, punkty łączności, do których łącznicy dostarczali rozkazy, m.in. wsparcia miejscowej konspiracji udzielała „Krzeszczanka”, czy w Siedlcach Spółdzielnia Ogrodniczo-Pszczelarska „Pszczółka” przy ul. 1 Maja, która stanowiła punkt łączności Narodowych Sił Zbrojnych, Batalionów Chłopskich. W sklepie Spółdzielni Ogrodniczo-Pszczelarskiej mieściła się skrzynka kontaktowa XII Okręgu NSZ Podlasie. Tutaj dostarczano z Warszawy pismo „Szaniec”¹²³. W sklepie spółdzielczym pracowała jako sprzedawczyni łączniczka Irena Piekutówna „Irka”¹²⁴. W Spółdzielni Rolniczo-Handlowej zatrudniano również harcerki z Szarych Szeregów¹²⁵.

Włączenie się członków spółdzielni do ruchu konspiracyjnego wiązało się z ryzykiem dekonspiracji, doniesieniem przez „usługowe” osoby do Gestapo. Powody były różne: zazdrość, że członkom spółdzielni żyje się lepiej, pamiętajmy, że były to czasy okupacji, gdzie brakowało podstawowych środków do życia, zawiść sąsiedzka, strach przed represjami okupanta, np. w Krzesku na członków spółdzielni „Krzeszczanka” doniosła do Gestapo Bindułowa, która stwierdziła, że zakupiony dom, który został złożony na działce spółdzielni, to żydowska bożnica. Tylko dzięki wyjaśnieniu nieporozumienia przez ks. Edwarda Jabłońskiego i Eugeniusza Kwietnia z Siedlec nie doszło do tragedii, gdyż Niemcy chcieli spalić dom i podjąć bardziej drastyczne środki odpowiedzialności zbiorowej wobec mieszkańców tej wsi¹²⁶. Po tym wydarzeniu postanowiono zawiesić działalność spółdzielczą, część towaru została podzielona między członków, część zarekwirowały oddziały partyzanckie, które dokonały akcji ekspropriacyjnych. O tym, że spółdzielnie były obiektem ataków oddziałów partyzanckich, świadczy fakt, że tylko na spółdzielnię „Krzeszczanka” dokonano w okresie okupacji niemieckiej 96 ataków¹²⁷. Do podobnych akcji zbrojnych patroli i oddziałów Polskiego Państwa Podziemnego na spółdzielnie dochodziło również w Siedlcach, np. jesienią 1943 r. oddział BCh dokonał akcji na Spółdzielnię Rolniczo-Handlową, rekwirując 50 worków cukru, które zostały sprzedane, a uzyskane pieniądze rozdzielono pomiędzy będące w potrzebie polskie rodziny¹²⁸.

Do spektakularnej akcji, która przyniosła rozgłos AK na terenie powiatu siedleckiego, doszło w magazynach Powiatowej Spółdzielni Handlowo-Rolniczej „Rolnik” w Siedlcach 1 kwietnia 1944 r., kiedy oddział Kedywu Obwodu Armii Krajowej, pod dowództwem Czesława Dylewicza „Krukowskiego”, miał dokonać akcji zbrojnej na kasę spółdzielni. Partyzanci liczyli, że poza funduszami fi-

¹²³ Ibidem; relacja pisemna Mariana Krasuskiego z dn. 26 czerwca 1996 r., w zbiorach autora; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania, sygn. 0207/5204, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Oknińskiego, Warszawa 6 marca 1951 r., cz. II, k. 20.

¹²⁴ Relacja pisemna Mariana Krasuskiego z dn. 14 lipca 1990 r., w zbiorach autora.

¹²⁵ P. Matusak, *Siedlce 1939–1944*, [w:] *Siedlce...*, s. 128.

¹²⁶ *Kronika Krzeska...*, s. 49–50.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ S. Lewandowska, *Ruch oporu na Podlasiu 1939–1944*, Warszawa 1982, s. 352.

nansowymi zdobędą towary rzeczowe, gdyż magazyny „Rolnika” przy ulicy 3 Maja były bogato zaopatrzone w materiały tekstylne, mundury, buty, cukier oraz inne produkty spożywcze, czyli towary deficytowe w okupowanym kraju, a tak bardzo potrzebne żołnierzom podziemia. W momencie akcji na kasę spółdzielni okazało się, że wcześniej pieniądze z kasy zarekwirował oddział Akcji Specjalnej Narodowych Sił Zbrojnych¹²⁹. W momencie wyjścia z budynku kasy, kpr. Witalis Skorupka „Orzeł” dostrzegł, że na dziedziniec „Rolnika” zajechał czarny mercedes, z którego wysiedli SS-Sturmabführer Ernest Kraft – szef niemieckiej policji kryminalnej (Kriminalpolizei) w Siedlcach, oraz jego kierowca, także SS-man, Alfons Mantz¹³⁰. Niemcy udali się do budynku spółdzielni. Ten moment zaskoczenia postanowili wykorzystać Witalis Skorupka „Orzeł” i Józef Pogonowski „Sęp”, pragnący zlikwidować SS-manów, na których Wojskowy Sąd Specjalny AK wydał wyroki śmierci. W trakcie wymiany strzałów obaj Niemcy zostali zabici przez AK-owców. Ciekawostką jest fakt, że policja informację o strzelaninie w biurze spółdzielni przyjęła jako głupi primaaprilisowy żart.

Również dla działalności Kasy Stefczyka okres okupacji niemieckiej stał się sprawdzianem. W momencie agresji III Rzeszy na Polskę ówczesny prezes zarządu i główny księgowy Stanisław Kociszewski zabezpieczył dokumenty i gotówkę w kasie pancerniej, którą zakopał. Kasa Spółdzielcza nie zaprzestała działalności. Poza działalnością statutową, włączyła się w działalność konspiracyjną. Zajmowała szczególną pozycję w siedleckiej konspiracji, m.in. pełniła rolę biura oficjalnego dla „Rocha” i BCh. W Kasie Stefczyka znajdowało się kierownictwo LZK, w jej siedzibie mieściła się redakcja „Regionalnej Agencji Prasowej Podlasia”¹³¹, była również ośrodkiem kontaktów konspiracyjnych Batalionów Chłopskich¹³².

Omawiając spółdzielczość w okresie okupacji, nie sposób pominąć dokonania tej formy aktywności oporu na przykładzie Ludowej Spółdzielni Wydawniczej „Płomienie”, która została powołana na przełomie 1943/1944 r. rozkazem komendanta BCh Stefana Skoczylasa. Siedziba jej mieściła się w gospodarstwie żołnierza BCh Antoniego Szewczyka we wsi Wiśniew pow. siedlecki. Spółdzielnia rozwinęła szeroką działalność, drukowano skrypty z zakresu prawa i nauki o państwie, polityki gospodarczej, ustrojów politycznych państw, dziejów kultury polskiej dla tajnej Wolnej Wszechnicy Polskiej. Autorami skryptów byli: Borys Łapicki, Helena Radlińska, ze spółdzielnią współpracowali m.in. wykładowcy Wolnej Wszechnicy Polskiej: prof. Marian Małowist, prof. Natalia Gąsiorowska i inni¹³³. Ponadto w spół-

¹²⁹ W. Charczuk, *Obóz Narodowy w Siedlcach w latach 1939–1944*, [w:] *V wieków dziejów Siedlec*, pod red. D. Grzegorzuka i P. Matusaka, Siedlce 2011, s. 202.

¹³⁰ J. Pawlak, *Nie walczyli dla sławy i krzyży. Ośrodek I ZWZ-AK Siedlce „Sówka” 1939–1944*, Warszawa 1996, s. 32.

¹³¹ Szerzej o profilu ideowym tego pisma pisze w opracowaniu Stanisława Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982.

¹³² H. Trocka, *Spółdzielczość w ruchu oporu na Podlasiu*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji...*, s. 141.

¹³³ J. Gmitruk, *Konspiracyjny ruch ludowy w obwodzie siedleckim*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 14, Warszawa 1972, s. 228–229.

dzielnym był drukowany konspiracyjny organ SL „Roch” Podokręgu IV A, który ukazywał się na terenie powiatu siedleckiego „Idzie Wolność”. Papier do druku był dostarczany przez Spółdzielnię Nauczycielską „Świt” w Siedlcach¹³⁴.

Zajęcie powiatu siedleckiego w lipcu 1944 r. przez Armię Czerwoną stanowiło istotną zmianę w działalności spółdzielczości na tym terenie. Zaraz po zakończeniu działań wojennych spółdzielczość jako jedyna instytucja gospodarcza wyszła z wojny ręką obronną i mogła natychmiast podjąć działalność w trudnych warunkach powojennych. Spółdzielczość była jednym społecznym ogniwem gospodarczym w tzw. Polsce lubelskiej, niezwykle szybko przejęła cały handel i drobny przemysł¹³⁵. Stąd też już od pierwszych dni po opuszczeniu terenów przez Niemców spółdzielczość podjęła działalność niemal we wszystkich kierunkach, w jakich prowadziła ją przed wojną; także sytuacja gospodarcza kraju sprawiła, że podjęto działania w celu organizacji nowych kierunków. Do najważniejszych kierunków działalności spółdzielczej należały:

- udział w aprowizacji ludności miejskiej i zaopatrzeniu towarowym ludności wiejskiej;
- udział w handlowej obsłudze rolnictwa;
- rozbudowa przetwórstwa i przemysłu spożywczego;
- organizowanie drobnej wytwórczości w postaci spółdzielczości pracy¹³⁶.

Silna pozycja spółdzielczości u progu wzmocnienia władzy komunistycznej sprawiła, że ten ruch stał się obiektem zainteresowania stalinowców z PPR. Liczono, że poprzez spółdzielczość komuniści wzmocnią swoje wpływy w organach tworzonego państwa wasalnego od Moskwy. Za przeciągnięcie ruchu spółdzielczego na stronę „nowej” władzy został odpowiedzialny Edward Osóbka-Morawski, który powołał przy PKWN Wydział Spółdzielczy z kierownikiem Janem Zawadą. Na Kongresie Spółdzielczym, który odbył się w dniach 25–26 listopada 1944 r., Hilary Minc szef Biura Ekonomicznego zaatakował Związek „Społem”, zarzucając współpracę z Polskim Państwem Podziemnym i kolaborację z okupantem niemieckim. W zamian zaproponował pepeerowską wizję spółdzielczości wiejskiej powiązaną z działalnością komunistycznego Związku Samopomocy Chłopskiej¹³⁷.

Reasumując, należy stwierdzić, iż spółdzielczość na terenie powiatu siedleckiego, mimo że przeżywała różne koleje losów w okresie przed wybuchem I wojny światowej, następnie w II RP i w latach okupacji hitlerowskiej, wpisała się w krajobraz gospodarczy i społeczny regionu. Powiat siedlecki należał do terenów o charakterze rolniczym. Nie było skoncentrowanych znacznych kapitałów prywatnych ani spółdzielczych. Brak było dużych inwestycji przemysłowo-

¹³⁴ H. Trocka, *Spółdzielczość w ruchu...*, s. 147.

¹³⁵ S. Szwalbe, *Świadectwo czasu. Wybór artykułów i przemówień z komentarzami Autora*, Warszawa 1988, s. 442.

¹³⁶ K. Boczar, *Spółdzielczość*, Warszawa 1973, s. 268–269.

¹³⁷ Szerzej o stalinizacji spółdzielczości pisze Zdzisław Pawluczuk w artykule *Stalinizacja ruchu spółdzielczego w latach 1944–1989*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji...*, s. 151–171.

wych. Szczególnie trudny był dla spółdzielczości okres wielkiego kryzysu gospodarczego. Udało się stworzyć strukturę spółdzielczą, której działalność była skierowana głównie na zaspokojenie potrzeb lokalnej społeczności. Mimo poprawy sytuacji ekonomicznej w powiecie pod koniec lat 30. XX w., nie ominęły go również takie negatywne zjawiska ekonomiczne, jak duża konkurencja, zwłaszcza spółdzielczości żydowskiej, nielegalne warsztaty rzemieślnicze, duże bezrobocie w mieście Siedlce i zubożenie mieszkańców wsi.

W 1934 r. na terenie powiatu siedleckiego działało 47 KR, 25 Kół Gospodyń Wiejskich, w których było skupionych 436 członkiń. Oprócz spółdzielni polskich funkcjonowały spółdzielnie żydowskie, które skupiały ok. 1500 członków. Sprawdzianem dla spółdzielczości był wybuch II wojny światowej. Spółdzielczość na terenie powiatu siedleckiego aktywnie włączyła się w ruch oporu i stała się bazą dla działalności konspiracyjnej dla wszystkich ugrupowań politycznych i ich sił zbrojnych, od prawicy po lewicę i komunistów. Ponadto spółdzielczość podjęła walkę o zachowanie biologicznych sił narodu, przez pomoc materialną, wspieranie wysiłków mających na celu zachowanie świadomości narodowej Polaków w dziedzinie oświaty i kultury.

Bibliografia

- Bechta M., *Narodowo-Radykalni. Obrona tradycji i ofensywa narodowa na Podlasiu w latach 1918–1939*, Biała Podlaska 2004.
- Boczarski K., *Spółdzielczość*, Warszawa 1973.
- Charczuk W., *Dzieje Ochotniczej Straży Pożarnej w Zbuczynie (1916–2006)*, Siedlce 2010.
- Charczuk W., Zugaj L., *Dzieje gminy i samorządu w Zbuczynie*, Siedlce – Lublin 2014.
- Ciekot Sz., *Wspomnienia 1885–1964*, Warszawa 1969.
- Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna, dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.
- Gątarczyk A., *Seweryn Książę Czetwertyński. Biografia*, Radzyń Podlaski 2007.
- Jaworski W., *Legalne organizacje społeczne w powiecie siedleckim do 1914 roku*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” 2014, z. 19.
- Kazimierowicz T., *Moja droga życia. Wspomnienia*, Warszawa 1976.
- Kopówka E., *Żydzi w Siedlcach 1850–1945*, Siedlce 2009.
- Korneć G., *Tajna oświata na Południowym Podlasiu i Wschodnim Mazowszu 1939–1944*, Siedlce 2006.
- Kuć-Staniszeńska A., *Wspomnienie z okupacji niemieckiej 1915–1918*, Warszawa 1939.
- Lewandowska S., *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982.
- Lewandowska S., *Ruch oporu na Podlasiu 1939–1944*, Warszawa 1982.
- Matusowa-Kwiatkowska B., *Na partyzancki poszły bój – 1939–1945*, Warszawa 1970.
- Mączka D., *Powiat siedlecki w latach 1918–1939*, Siedlce 2008.
- Pawlak Jerzy, *Nie walczyli dla sławy i krzyży. Ośrodek I ZWZ-AK Siedlce „Sówka” 1939–1944*, Warszawa 1996.
- Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji w odbudowie polskiej spółdzielczości*, pod red. Z. Chyry-Rolicz, Siedlce 2004.
- Powiat siedlecki*, pod red. C. Górskiego, Siedlce 1935.

- Prasa podlaska w XIX–XX wieku. Szkice i materiały*, t. 1, pod red. D. Grzegorzuka i A. Kołodziejczyka, Siedlce 2000.
- Przemysł regionu siedleckiego w XIX–XX wieku*, pod red. D. Grzegorzuka, J. Piłatowicza, A. Zawadzkiego, Siedlce 2010.
- Siedlce 1448–1995*, pod red. E. Kospath-Pawłowskiego, Siedlce 1996.
- Spółczeństwo siedleckie w walce o wyzwolenie narodowe i społeczne*, red. J.R. Szaflik, Warszawa 1991.
- Szczechura T., *Ruch ludowy w Siedleckiem*, Warszawa 1984.
- Szczepańczyk C., *Polityka okupanta wobec spółdzielczości wiejskiej w Generalnej Guberni 1939–1944*, Warszawa 1978.
- Szwalbe S., *Świadectwo czasu. Wybór artykułów i przemówień z komentarzami Autora*, Warszawa 1988.
- Trocka H., *Spółdzielczość w programach i polityce polskich stronnictw ludowych do 1939*, Warszawa 1969.
- V wieków dziejów Siedlec*, pod red. D. Grzegorzuka i P. Matusaka, Siedlce 2011.
- Welik G., *Zestawienie spisów właścicieli majątków ziemskich guberni siedleckiej*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” 2012, z. 18.
- Wiśniew 1419–1985*, red. nauk. B. Gierlach, Siedlce 1986.

Streszczenie

Spółdzielczość w powiecie siedleckim doświadczyła różnego losu. W 1934 r. funkcjonowało już 47 stowarzyszeń rolników i 25 Gospodyń Wiejskich, skupiających 436 członków. Obok polskich, działały też spółdzielnie żydowskie, które skupiały 1500 członków. Dla spółdzielczości wybuch II wojny światowej był testem. Spółdzielczość w Siedlcach aktywnie włączyła się do ruchu oporu. Spółdzielnie służyły jako bazy dla działalności podziemnej. W dodatku spółdzielczość włączyła się w walkę o utrzymanie biologicznej siły narodu, jak też utrzymanie narodowej świadomości Polaków poprzez pracę w polu edukacji i kultury.

Słowa kluczowe: powiat siedlecki, spółdzielczość, organizacje rolnicze, Żydzi, II wojna światowa.

Summary

Cooperative movement on the area of the Siedlce district in 1907–1944 years

The cooperative movement in the county of Siedlce experienced a different fate of. In 1934 he worked in the district Siedlce 47 of Farmers, Rural Housewives' Associations 25, in which there were 436 affiliated members. In addition to the Polish cooperatives, cooperatives functioned Jewish, which focused 1500 members. For the cooperative movement outbreak of the Second World War was a test. The cooperative movement in Siedlce actively joined the resistance movement. Cooperatives served as bases for underground activity. In addition, the cooperative movement has taken the fight to maintain the nation's biological forces, by bringing financial assistance and support efforts to maintain national awareness of Poles in the field of education and culture.

Keywords: Siedlce district, cooperatives, landowners, peasants, Farmers' associations, Jews, World War II.